

ОЛІВЕР
БУЛЛО

**ГРОШОКРАЙ: ЧОМУ ЗЛОДІЇ ТА ШАХРАЇ
КЕРУЮТЬ СВІТОМ І ЯК ЦЕ ЗМІНИТИ**

Книжка року за версіями *The Sunday Times Business*,
Daily Mail, *The Economist*, *The Times*

OLIVER BULLOUGH

**MONEY
LAND**

The title 'MONEY LAND' is rendered in a large, bold, black, distressed font. The letter 'O' in 'MONEY' is replaced by a single coin with a dollar sign. Below the 'O' is a stack of several coins. The letters have a splattered, ink-like texture.

**WHY THIEVES AND CROOKS NOW RULE
THE WORLD AND HOW TO TAKE IT BACK**

ОЛІВЕР БУЛЛО

**MONEY
LAND**

**ГРОШОКРАЙ: ЧОМУ ЗЛОДІЇ ТА ШАХРАЇ
КЕРУЮТЬ СВІТОМ І ЯК ЦЕ ЗМІНИТИ**

Харків

 Vivat
ВИДАВНИЦТВО

2020

УДК 32
Б90

Серія «Історія та політика»

Перекладено за виданням:

Bullough, Oliver. Why Thieves and Crooks Now Rule the World and How to Take It Back / Oliver Bullough. — London : Profile Books Ltd, 2018. — 296 p.

Переклад з англійської *Мар'яни Климчук*

Дизайнер обкладинки *Рената Куртвелієва*

Булло О.

Б90 MONEYLAND. Грошокрай: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити / Олівер Булло ; пер. з англ. М. Климчук. — Х. : Віват, 2020. — 432 с. — (Серія «Історія та політика», ISBN 978-966-942-843-1).

ISBN 978-966-982-569-8 (PDF)

ISBN 978-966-982-096-9 (укр.)

ISBN 978-1-78125-792-0 (англ.)

Колись давно урядовець, що крав значні кошти з держбюджету, мало що міг із ними вдіяти. Хіба що купити нову машину або будинок — на цьому його можливості закінчувалися, адже місцевий ринок не міг поглинути незліченні гроші. Якби він і далі крав, фінанси накопичувалися б, а він наражався б на ризик бути спійманим. Та згодом кільком лондонським банкірам спала на думку блискуча ідея: ховати гроші в офшорних зонах, уникаючи сплати податків.

У цій книжці відомий журналіст-розслідувач Олівер Булло вирушає в подорож Грошокраєм — таємною країною, де пишню бувають беззаконня й корупція. Булло простежує шляхи, якими протягом останніх трьох десятиліть злочинці в політиці та бізнесі переправляють украдені кошти по всьому світі. Він викриває установи Європи та США, які стали машинами для відмивання грошей, розповідає, як багатії уникають контролю, вишукують героїв-активістів, котрі чинять опір корупції, і закликає до них пристати.

УДК 32

ISBN 978-966-982-569-8 (PDF)

ISBN 978-966-942-843-1 (серія)

ISBN 978-966-982-096-9 (укр.)

ISBN 978-1-78125-792-0 (англ.)

© Oliver Bullough, 2018

© ТОВ «Видавництво “Віват”», видання українською мовою, 2020

ПЕЧЕРА АЛАДДІНА

Народ Франції, повставши 1789 року, захопив Бастилію — в'язницю, що являла собою символ жорстокості правителів країни. Коли 2014-го повстання здійняли українці, вони захопили Межигір'я — президентський палац, який був символом жадібності керівників країни. Обшир власності охоплював водяні сади, поле для гольфу, новогрецький монастир, мармурового коня, розмальованого краєвидами Тоскани, зграю страусів, окрему територію для полювання на диких кабанів, а ще — п'ятиповерхову дерев'яну «хатинку», де колишній президент країни Віктор Янукович дав волю своєму захопленню надмірним і вульгарним.

Усі знали, що Віктор Янукович корумпований, але ніхто досі не бачив, наскільки він був багатий. Статки простих українців не зростали роками, а він назбирав добра вартістю в сотні мільйонів доларів, як і його найближчі приятелі. Він мав більше грошей, аніж йому могло знадобитися, більше скарбів, аніж кімнат, де міг їх тримати.

Усі керівники держав мають палаци, але зазвичай ті маєтки належать уряду, а не особам. У рідкісних випадках — скажімо, як із Дональдом Трампом, — коли палаци є приватними, вони зазвичай набуті ще до того, як політик став президентом. Янукович же побудував свій маєток, поки жив на державну заробітну плату, чому, власне, протестувальники й посунули дивитися на його гігантський будинок. Вони чудувалися з величі головної будівлі, фонтанів, водоспадів, скульптур та екзотичних фазанів. Це був храм несмаку, собор кітчу, утілення надміру. Заповзяті місцеві жителі здавали відвідувачам в оренду велосипеди. Ділянка була така величезна, що оглянути її всю і не втомитися було неможливо, тож революціонерам знадобився не один день, щоб дослідити всі її закутки. Гаражі нагадували печеру Аладдіна із золотими скарбами, частина з яких, можливо, була безцінна. Протестувальники викликали кураторів Національного художнього музею України, щоб ті забрали майно, поки його не пошкодили, аби зберегти для нації і згодом виставити напоказ.

Там були гори позолочених свічників, на стінах висіли численні портрети президента. Були статуї грецьких богів і вигадлива східна пагода, вирізьблена з бивня слона. Були ікони, десятки ікон, антикварні рушніці й мечі, а ще сокири. Був сертифікат, що проголошував Януковича «мисливцем року», і документи, які вказували, що на його честь названо зірку, а ще одну — на честь його дружини. Декотрі речі були виставлені разом із картками чиновників, які подарували їх президенту. Усе це було даниною правителіві — авансами, що гарантували прихильність

Януковича до дарувальників, а отже, останні могли й далі проводити свої оборудки та наживатися на них.

Україна, мабуть, єдина країна на землі, яка після багаторічного обкрадання сп'янілим від жадоби негідником виставила прилюдно плоди ницого смаку його та його посіпак у вигляді об'єктів захопливого концептуального мистецтва — *objets trouvés*, що випадково знайшлися в президентському гаражі. Ніхто з людей, які стояли зі мною в черзі до того музею, здавалося, не знав достеменно, пишатися цим чи соромитися.

Усередині музею, за окремою вітриною, лежав старовинний фоліант із позначкою, що це дарунок від податкового управління. То була копія *Апостола* — першої надрукованої в Україні книги, яких, мабуть, донині лишилося всього-на-всього сотня. Чому податкове управління вирішило, що його належить дарувати президентові? Як воно могло собі це дозволити? І чому управління взагалі дарувало президенту щось таке? Хто заплатив за це? Ніхто не знав.

Посеред купи кераміки низького ґатунку невідь-звідки вигулькнула вишукана ваза Пікассо. Серед сучасних ікон принаймні одна датувалася чотирнадцятим століттям і мала ту саму пласку перспективу, яка ціле тисячоліття надихала православних.

На столах для експонатів, поряд із бурштиновим портретом Януковича та ще одним, викладеним з українських зернових культур, були російські пейзажі дев'ятнадцятого століття вартістю мільйони доларів. У закленій шафці виднілися сталеві серп і молот, що їх колись подарувала Йосипу Сталіну комуністична партія України. Як

вони опинились у Януковича? Може, президент просто не мав іншого місця для них?

Натовп ніс мене від кімнати до кімнати; в одній було повно картин із жінками, здебільшого роздягненими, в оточенні повністю вбраних чоловіків. Поки дійшло до кінця, я вже був надто знесилений, щоб щось завважити про почепленого на стіну оббілованого крокодила чи захоплюватися заскленими шафами, де лежали одинадцять рушниць, чотири мечі, дванадцять револьверів і спис. Зазвичай у музеї першими мені відмовляють ноги. Цього ж разу — мозок.

А втім, народу щодалі більшало, і черга від воріт до самої дороги не зменшувалася кілька днів. Люди в ній здавалися веселими, потроху просуваючись уперед, поки не зникали за декоративним фронтоном музею. Коли вони з'являлися знову, їхні обличчя були мертвотно-бліді. Біля виходу розмістили книгу для відгуків. Хтось у ній написав: «Скільки ж треба одній людині? Жах. Мене нудить».

І це був лише початок. Ті післяреволюційні дні були в хорошому сенсі слова беззаконні, бо жодна особа в уніформі не перешкоджала тобі задовольняти цікавість. Отож я скористався ситуацією, вдираючись до таємних сховків старої еліти. Одна поїздка завела мене в Сухолуччя, розташоване в серці лісу під Києвом. Пекло сонце, і над асфальтом дороги, яка бігла далі й далі в гущавину дерев, з'являлися міражі. Антон, мій приятель-водій, який, перш ніж долучитися до революції, керував власною IT-компанією, зупинив автівку перед брамою, зійшов з дороги у підлісок, пововтузився там і простягнув руку зі своєю знахідкою.

— Ключ до раю, — криво посміхнувся він.

Тоді відчинив ворота, повернувся за кермо й повів авто вперед.

Праворуч від нас мерехтіло Київське водосховище, де із запруджених вод Дніпра, де-не-де поцяткованих заростями очерету, утворилося закрите море. Далі йшла вузька гребля через ставок біля маленького елітну з пірсом. Довкола дерев'яних будиночків на невеликих плавучих острівцях метушилися качки. Нарешті Антон зупинив авто на під'їзді перед двоповерховим дерев'яним маєтком. Саме сюди Янукович приїздив на відпочинок зі своїми друзями і щораз новими дівчатами.

Антон із донькою навідалися сюди одразу після втечі президента зі столиці в лютому 2014 року. Проїхавши тією самою рівнесенькою дорогою, він сказав поліціянтам біля воріт, що прибув від революціонерів. Ті дали йому ключ і дозволили проїзд. Зупинившись перед маєтком, Антон захоплено взявся розглядати його, а ще — порослі старими деревами довколишні терени. Ще там була капличка і відкритий літній будиночок із барбекю. Територія плавно спускалася вниз до причалу для яхт. З маєтку вийшла прислуга і стала допитуватися в Антона, що він робить у мисливському будиночку президента. Тут він і розповів їм, що революція взяла гору, а цей будинок тепер належить народу.

Антон відчинив двері та пройшов уперед. Він нічого тут не змінював — довгий обідній стіл із вісімнадцятьма надміру набитими стільцями стояли так, як і тоді, коли він побачив їх уперше; залишився й мармуровий масажний стіл із підігрівом. На стінах висіли низькопробні

картини з голою натурою під імпресіонізм — щось таке малював би П'єр-Огюст Ренуар, якби вдався до «м'якої» порнографії. Підлога була вкрита полірованими дошками з тропічних дерев, стіни — з грубо обтесаних колод хвойних дерев — жовтих, як насіння кунжуту. Ніде ні сліду бодай якихось книжок.

Антон ішов від кімнати до кімнати, демонструючи дорогою то караоке-центр, то невеликий басейн, то банкетні зали. Хай як дивно це прозвучить, але мене найдужче вразила ванна кімната. У тому домі було вісім телевізорів, і два з них розміщено навпроти туалетів, на рівні очей людини, яка сидить. Це був індивідуальний підхід найбільш особистого характеру: президент Янукович любляв дивитися телевізор, а ще мусив проводити багато часу на унітазі. Тимчасом як громадяни України рано йшли з життя і тяжко працювали за мінімальні заробітні плати, дороги в країні руйнувалися, а чиновники крали, президент переймався тим, щоб його закреп не заважав йому насолоджуватись улюбленими телевізійними програмами. Ті два телевізори стали для мене символами всього хибного. Не лише в Україні, а й у всіх країнах колишнього Союзу, куди я навідувався по роботі.

Радянський союз розпався, коли мені було тринадцять, і я неймовірно заздрив будь-кому, хто через вік міг відчувати той момент на собі. Влітку 1991 року, коли спроба московських радикалів встановити у своїй країні старі радянські порядки зазнала невдачі, я перебував із родиною на відпочинку в шотландських Гайлендс, де цілими днями намагався змусити радіоприймач пробитися через гори й донести мені новини. Переворот устиг зазнати

поразки ще до кінця наших канікул, і на обрії почав вимальовуватися новий світ. Зазвичай стриманий історик Френсіс Фукуяма заявив, що це кінець історії. Весь світ мав стати вільним. Хороші хлопці нарешті перемогли.

Мені нетерпеливилось зрозуміти, що коїлось у Східній Європі, тож я прочитав сотні книжок, написаних тими, хто там бував до мене. Навчаючись в університеті, я кожне літо проводив у мандрах досі закритими країнами старого Варшавського договору й тішився з возз'єднання Європи. На час випуску більшість моїх однокурсників мала низки пропозицій роботи, але не я. Натомість у вересні 1999 року я поїхав до Санкт-Петербурга — другого міста Росії, — сповнений захвату, сп'янілий від можливостей демократичних перетворень і розквіту нового суспільства. Я був настільки сповнений тим моментом, що не втямив, що вже його пропустив, якщо він узагалі будь-коли мав місце. За три тижні до того, як мій літак приземлився в аеропорту Пулково, прем'єр-міністром став загадковий колишній розвідник на ім'я Володимир Путін. І замість того, щоб писати про свободу та дружбу, приблизно десять наступних років я висвітлював війни й насилля, зазнавав нападів параної і утисків. Історія не закінчилась. Якщо вже на те пішло, вона лише пришвидшила ходу.

До моменту в 2014, коли я зловив себе на роздумах про президентські вбиральні, я вже написав дві книжки про колишній СРСР. Перша, яка народилася з побачених мною страждань у Чечні, описувала народи Кавказу та їхні численні невдачі на шляху до волі, якої вони прагнули. Друга стосувалась етнічних росіян і питання, чому

алкоголізм та відчай підривають їхнє існування як нації. В обох книжках стояло запитання (і я аж тепер зрозумів, що воно не вирішене в жодній із них): що пішло не так? Чому мрії 1991 року не справдились? І саме воно так яскраво постало переді мною в тій ванній кімнаті мисливського будиночка вигнаного президента України: чому ці всі нації отримали не свободу й процвітання, а політиків, які думали радше про власний дефекаційний комфорт, аніж про добробут громадян?

Україна ж бо не єдиний такий приклад. За півмилі від Кремля у салоні *Bentley* продавали авто вартістю сотні тисяч доларів, і російські ЗМІ гордо повідомляли, що саме ця точка бренду класу «люкс» мала найбільший збут на всій планеті. Лише за кілька годин їзди звідти — і це вже у світі давно існував *iPhone* — я якось зустрів чоловіка, що запропонував мені всю свою невеличку ділянку землі в обмін на мою *Nokia*. В Азербайджані президент Ільхам Алієв найняв Заху Хадід — мабуть, найефектнішу архітекторку у світі на той час — для побудови шикарного, вигнутого стрімкою хвилею музею на честь його покійного батька (і попередника на посту президента) на престижній локації в самісінькому центрі столиці країни — Баку. І це тоді, коли тисячі його громадян жили в тимчасових центрах для біженців, двадцять років тому втративши свої домівки у війні з Вірменією. У Киргизстані президент звів триповерхову юрту (юрта — це щось на кшталт намету, і, як і всі намети, зазвичай має лише один поверх), де міг удавати з себе стародавнього правителя кочівників, а тим часом мешканці його столиці досі ходили по воду до спільних колонок.

В Україні Янукович і його правляча верхівка проводили в державі тіншову операцію, що діяла паралельно з офіційним урядом. Замість того щоб керувати, вони крали. Де йшлося про сплату податків, вони брали хабарі. Де видавалися дозволи, вони видавали їх своїм друзякам. Туди, де процвітав бізнес, вони відряджали поліцію з вимогою грошей «за безпеку». Державні чиновники підхалтурювали на користь тіншової держави, нехтуючи своїми справжніми обов'язками заради вагоміших прибутків деінде. В Україні налічувалося 18 500 прокурорів, що були пішаками ватажка мафії. Якщо вони хотіли затягти тебе до суду, тамтешній суддя виконував їхні побажання. Маючи у своєму розпорядженні всю правову систему, інсайтери були обмежені в можливостях нажитися хіба що через власні переконання.

Візьмімо, наприклад, медицину: уряд на відкритому ринку закупував ліки для системи охорони здоров'я, конституційним обов'язком якої є надавати безкоштовну допомогу всім, хто її потребує. Теоретично будь-яка компанія, що відповідала стандартам, мала право на участь. Насправді ж чиновники вигадували безліч способів усунути будь-кого, хто не збирався їм платити. Вони відкидали заявки, написані неправильним шрифтом, на яких підпис був зavelикий чи замалий, або через щось інше. Недопущені компанії, звісно, могли подати апеляцію. Та це передбачало звернення до суду, що був черговим складником тієї корупційної системи, яка ще більше вплутувала компанії в махінації, тож вони схилилися до того, щоб не брати в цьому участі від самого початку. Врешті-решт, якщо вони таки здійсмили галас, їм довіку

допікала одна з численних державних установ, уповноважених проводити перевірки: чи дотримуються вони протипожежних норм, чи виконують санітарно-гігієнічні вимоги тощо. Відповідно, ринком медицини через тіньові іноземні компанії-посередники керували приятелі бюрократів, які таємно змовлялись одне з одним та іншими інсайдерами з метою підвищити ціни. Торгівля велася в межах українських законів та водночас була надзвичайно вигідна для тих підприємців і чиновників, становище яких було панівне.

Як результат Міністерство охорони здоров'я платило понад удвічі більше за антиретровірусні препарати, ліки для контролю ВІЛ та запобігання його розвитку в повноцінний СНІД — незважаючи на те, що Україна мала найвищі показники поширення епідемії ВІЛ у Європі. Після революції, коли міжнародні установи взяли закупівлю на себе, вони змогли зменшити вартість препаратів для лікування раку майже на 40 % так, щоб це не відбилося на якості ліків. Доти всі ті гроші йшли в кишені чиновників.

І це лише початок. Уряд купував усе, що треба, і кожна покупка була для інсайдера можливістю збагатитися. Шахрайство в системі державних закупівель коштувало уряду аж 15 мільярдів доларів США на рік. У 2015 році двоє українських дітей підхопили поліомієліт і дістали параліч, хоча, здавалося б, Європа вже позбулася цієї хвороби. У всьому була винна неякісна програма вакцинації, підірвана корумпованими й цинічними політиками. Що ж пішло не так?

Може здатися, що це питання стосується тільки України та її колишніх радянських сусідів. Насправді ж воно

актуальне не лише там. Така сама масштабна корупція, що збагачувала Януковича й руйнувала його країну, вразила, пробудивши гнів і неспокій, цілу низку країн, які витягнулися дугою від Філіппін на Сході до Перу на Заході. У Тунісі жадібність чиновників довела вуличного торговця до самопідпалу і спричинила те, що дістало назву «Арабська весна». У Малайзії група молодих інвесторів із потрібними зв'язками обікрала державний інвестиційний фонд, а доходи витратила на наркотики, секс і голлівудських зірок. В Екваторіальній Гвінеї син президента офіційно отримував чотири тисячі доларів США на місяць, проте купив собі маєток у Малібу вартістю 35 мільйонів доларів. По всьому світі інсайдери крали бюджетні кошти, таємно ховали їх за кордоном і витрачали на життя в неймовірних розкошах, тимчасом як їхні рідні держави руйнувалися в них за спинами.

Покидаючи мисливський будиночок і все ще міркуючи про вбиральні, телевізори й ті неприємні образи, які вони навіювали, я спитав Антона, як українці допустили, щоб їхній правитель залишився непокараним? Як вони могли не розуміти, що відбувається?

— Звісно, ми не знали деталей. — У його відповіді вчувалися прикрі нотки. — Ми стоїмо зараз навіть не на українській землі, а на англійській. Можеш перевірити.

І він мав рацію. Якби ви схотіли дізнатися, кому належали ці майже 30 тисяч гектарів колишнього природного заповідника — може, цікавилися, як він узагалі став приватним, — можна було звернутися до реєстру земельних ділянок. Там ви з'ясували б, що офіційним власником

була українська компанія під назвою «Дом лесника». Щоб дізнатися, хто володів «Домом лесника», треба було зазирнути до іншого реєстру, де ви побачили б назву британської компанії, яка, відповідно до вже третього реєстру, належала анонімному фонду в Ліхтенштейні. Невтаємничений спостерігач сприйняв би це як одну з невинних іноземних інвестицій, заохочуваних усіма урядами у світі. Якби ви були особливо наполегливі і спробували поїхати в Сухолуччя, щоб побачити все на власні очі, у лісі біля воріт вас зупинила б поліційна варта. Це могло викликати у вас підозри, але доказів чогось протиправного ви таки не мали б. Факт крадіжки був надійно схований.

На щастя слідчих, Янукович мав записи про свої справи. Його палац стояв на лісистому пагорбі, що збігав униз до Дніпра. Берегова лінія була оснащена гаванню для яхт, де викрашався бар у вигляді галеона. Кваплячись утекти, помічники президента скинули в гавань 200 тек із фінансовими звітами, сподіваючись, що ті підуть на дно. Але вони не пішли. Протестувальники виловили папери й висушили їх у сауні. Ті документи дали змогу зазирнути в серце фінансових механізмів, за допомогою яких Янукович оббирав країну до нитки.

Мисливський будиночок Януковича був не єдиною іноземною власністю — його палац теж був такий. А ще його вуглевидобувні компанії на Донбасі й маєтки у Криму, які виявилися карибською нерухомістю. І він був не єдиним інсайдером, хто використовував ці офшорні схеми: афера з ліками велася з Кіпру; незаконну торгівлю зброєю відстежували до Шотландії; найбільший ринок